

МЕДИЦИНА

УДК 159.91

DOI <https://doi.org/10.32689/2663-0672-2021-2-4>

Надія БАЧУРИНА

студентка II курсу кафедри медичної психології Інституту медичних і фармацевтичних наук ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», вул. Фрометівська, 2, м. Київ, Україна, індекс 02000 (sonbizombi@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3827-3269>

Валерія ДМИТРИЄВА

студентка II курсу кафедри медичної психології Інституту медичних і фармацевтичних наук ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», вул. Фрометівська, 2, м. Київ, Україна, індекс 02000 (valeriadmitrieva.18@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4327-084X>

Наталія ЗДОРОВЕНКО

магістр психології, психолог СЗОШ «Надія», викладач ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», вул. Фрометівська, 2, м. Київ, Україна, індекс 02000 (zdor_nat@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6636-7628>

Nadiya BACHURINA

2nd year student at the Department of Medical Psychology of the Institute of Medical and Pharmaceutical Sciences, Interregional Academy of Personnel Management, st. Frometivska, 2, Kyiv, Ukraine, postal code 02000 (sonbizombi@gmail.com)

Valeria DMITRIEVA

2nd year student at the Department of Medical Psychology of the Institute of Medical and Pharmaceutical Sciences, Interregional Academy of Personnel Management, st. Frometivska, 2, Kyiv, Ukraine, postal code 02000 (valeriadmitrieva.18@gmail.com)

Natalia ZDOROVENKO

Master of Psychology, Psychologist of Secondary School "Nadiya", Lecturer, Interregional Academy of Personnel Management, st. Frometivska, 2, Kyiv, Ukraine, postal code 02000 (zdor_nat@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Бачуріна Н., Дмитрієва В., Здоровенко Н. Копінг-стратегії матерів, які виховують дітей з інвалідністю. *Психологічне здоров'я*. 2021. Вип. 2 (7). С. 22–33. DOI: <https://doi.org/10.32689/2663-0672-2021-2-4>

Bibliographic description of the article: Bachurina, N., Dmitrieva, V., Zdrovenko, N. (2021). Coping strategies of mothers raising children with disabilities. *Psychologichne zdorovia – Psychological Health*, 2 (7), 22–33. DOI: <https://doi.org/10.32689/2663-0672-2021-2-4>

КОПІНГ-СТРАТЕГІЇ МАТЕРІВ, ЯКІ ВИХОВУЮТЬ ДІТЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ

Анотація. Постановка проблеми. Матір дитини з інвалідністю страждає від відчуття провини перед дитиною, стає схильною до депресивних і тривожних станів та психосоматичних розладів і, намагаючись компенсувати дитині її вади, вдається до неадекватних, хибних стратегій, таких як гіперопікування й уникнення соціальних контактів, що стає додатковим засобом гальмування реабілітаційного потенціалу дитини з інвалідністю.

Формулювання мети статті. Мета – дослідити копінг-стратегії матерів, які виховують дітей із інвалідизуючими психоневрологічними захворюваннями.

Гіпотеза дослідження: матері дітей з інвалідністю мають копінг-стратегії, що відрізняються від копінг-стратегій матерів здорових дітей.

Огляд літератури. Народження дитини з інвалідністю є причиною психотравми насамперед матерів, у яких вона проявляється через неадекватне ставлення, що заважає успішній соціалізації такої дитини. Завданням лікаря-психолога в таких випадках є увага, зокрема, до формування адекватних і дієвих стратегій подолання материнського стресу.

Виклад основного матеріалу. Дослідження проводилося на базі СЗОШ "Надія" м. Києва, де було сформовано першу (експериментальну) групу, до якої увійшли 36 матерів дітей з інвалідністю, тоді як до другої (контрольної) групи було включено 42 матері практично здорових дітей, які навчалися в звичайних ЗОШ м. Києва. Середній вік матерів становив 35,4 роки. Психодіагностичне дослідження проводилося з використанням наступних методик: Самооцінка психічних станів (Г. Ю. Айзенк); Модифікація опитувальника SVF 120 В. Янке, Г. Ердман "Подолання складних життєвих ситуацій" (ПСЖС) Н. Водоп'янова; Опитувальник "Задоволення життям" (Т. М. Савченко, М. В. Головіна). В матерів, які виховують дітей з інвалідністю, в порівнянні з матерями практично здорових дітей частіше спостерігалася висока тривожність, агресивність та ригідність, однак показник фрустрованості був нижчим, що свідчило про їх більшу стресостійкість. Серед матерів дітей з інвалідністю переважали такі копінг-стратегії, як контроль за ситуацією, самоконтроль та позитивна самомотивація, а в матерів практично здорових дітей – контроль над ситуацією, позитивна самомотивація та відволікання.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Встановлено статистично достовірні ($p < 0,05$) відмінності копінг-стратегій матерів, які виховують дітей з інвалідністю, та матерів практично здорових дітей. Подальші дослідження плануються спрямувати на дослідження копінг-стратегій матерів у залежності від нозології інвалідизуючого захворювання дитини.

Ключові слова: діти з інвалідністю, материнський стрес, копінг-стратегії.

COPING STRATEGIES OF MOTHERS RAISING CHILDREN WITH DISABILITIES

Formulation of the problem. The mother of a child with a disability suffers from guilt before the child, becomes prone to depression and anxiety and psychosomatic disorders and, in an attempt to compensate for the child's defects, resort to inadequate, erroneous strategies such as hyperopia and avoidance of social contacts. potential of a child with a disability.

Formulation of the purpose of the article. The aim is to investigate the coping strategies of mothers raising children with debilitating psychoneurological diseases.

Research hypothesis: mothers of children with disabilities have coping strategies that differ from coping strategies of mothers of healthy children.

Literature review. The birth of a child with a disability is the cause of trauma primarily to mothers, in which it is manifested through inadequate treatment, which hinders the successful socialization of such a child. The task of the psychologist in such cases is to pay attention, in particular, to the formation of adequate and effective strategies for overcoming maternal stress.

Presenting main material. The study was conducted on the basis of Nadiya Secondary School in Kyiv, where the first (experimental) group was formed, which included 36 mothers of children with disabilities, while the second (control) group included 42 mothers of healthy children who studied in ordinary Secondary school in Kyiv. The average age of mothers was 35.4 years. Psychodiagnostic research was conducted using the following methods: Self-assessment of mental states (G. Yu. Eisenk); Modification of the SVF 120 questionnaire V. Yanke, G. Erdman "Overcoming difficult life situations" (PSJS) N. Vodopyanov; Questionnaire "Satisfaction with life" (TM Savchenko, MV Golovin). Mothers raising children with disabilities were more likely to have high anxiety, aggression, and rigidity than mothers of healthy children, but frustration was lower, indicating greater stress resilience. Among mothers of children with disabilities, coping strategies such as control over the situation, self-control and positive self-motivation predominated, and among mothers of practically healthy children – control over the situation, positive self-motivation and distraction.

Conclusions and prospects for further research. Statistically significant ($p < 0.05$) differences between coping strategies of mothers raising children with disabilities and mothers of practically healthy children were found. Further research is planned to study the coping strategies of mothers depending on the nosology of the disabling disease of the child.

Key words: children with disabilities, maternal stress, coping strategies.

Вступ. Постановка проблеми. Незважаючи на те, що народження дитини з інвалідністю є потужним стресогенним фактором (Варіна, Г. Б., Прокоф'єва, О. О., 2020), що позначається на всій родині (Yorke, I., White, P., Weston, A., et al., 2018; Варіна, Г. Б., Прокоф'єва, О. О., 2020; Зав'язкіна, Н. В., Лисенко, І. П., Чігрін, О. О., 2021), викликаючи в обох батьків соціально-психологічну дезадаптованість (Болюх, А. 2020), найбільший психологічний тягар відчуває насамперед матір, бо вона страждає від відчуття провини перед дитиною, стає схильною до депресивних і тривожних станів та психосоматичних розладів (Chan, K. K. S., Lam, C. B., Law, N. C. W., & Cheung, R. Y. M., 2018; Vujnowska, A. M., Rodríguez, C., García, T., et al., 2019; Хрунь, О. В., Спринська, З. В., 2020) і, намагаючись компенсувати дитині її вади, вдається до неадек-

ватних, хибних стратегій, таких як гіперопікування й уникнення соціальних контактів, що стає додатковим засобом гальмування реабілітаційного потенціалу дитини з інвалідністю (Vilaseca, R., Rivero, M., Bersabé, R. M., et al., 2019; Шумкова, С. В., 2020). Медико-психологічний аспект проблеми дитячї інвалідизації, особливостей копінг-стратегій матерів хворих дітей залишається вивченим недостатньо, що й обумовлює актуальність нашого дослідження.

Формулювання мети статті. Мета – дослідити копінг-стратегії матерів, які виховують дітей із інвалідизуючими психоневрологічними захворюваннями.

Гіпотеза дослідження: матері дітей з інвалідністю мають копінг-стратегії, що відрізняються від копінг-стратегій матерів здорових дітей.

Огляд літератури. Народження дитини з інвалідністю є причиною психотравми (Шевчук, В. В., 2021), стресу (Ede, M. O., Anyanwu, J. I., Onuigbo, L. N., et al., 2020) та соціально-психологічної дезадаптованості батьків, насамперед матерів, у яких вона проявляється через неадекватне ставлення до дитини, компонентами якого дослідники (Болюх А., 2020) називають емоційний (відторгнення), поведінковий (гіперсоціалізація), когнітивний (інфантилізація), комунікативний (симбіоз із дитиною). Народження дитини з відхиленнями нерідко спричиняє стан розпачу, відчаю, безпорадності, страху та невизначеності (Сотник, У., 2020). В порівнянні з матерями, які виховують дітей із нормальним розвитком, матері дітей з інвалідизуючими захворюваннями виявляють дезадаптованість, що характеризується порушенням самосприйняття та прийняття інших, підвищенням рівня тривожності та наявністю концентрації на дитині, перешкоджаючи розвитку її самостійності та адекватної соціалізації (Столярик, О., & Семигіна, Т., 2021), нормальної самооцінки й творчого потенціалу особистості (Болюх А., 2020).

Розвиток дитини з інвалідністю, її психологічне здоров'я напряму залежить від психологічного клімату в родині (Вакуленко, В. Р., 2020; Ren, J., Li, X., Chen, S., Chen, S., & Nie, Y., 2020; Лук'янченко, К., 2020), від дитячо-батьківських стосунків (Варіна, Г. Б., Прокоф'єва, О. О., 2020; Ковальова, О. В., Варіна, Г. Б., 2020; Шевчук В. В., Тесленко М. М., 2021) та емоційної стійкості батьків, їх здатності до саморегуляції (Вахоцька, І. О., Деркач, Н. М., 2020). Деструктивні сімейні взаємини, відсутність взаємної підтримки спричиняють негативний вплив на розвиток дитини з інвалідністю (Vafaenejad, Z., Elyasi, F., Moosazadeh, M., & Shahhosseini, Z., 2019; Коваль, О., 2021), соціальна фрустрація якої пов'язана з порушенням емоційної сфери батьків (Yorke, I., White, P., Weston, A., et al., 2018; Зав'язкіна, Н. В., Лисенко, І. П., Чігрін, О. О., 2021), що виявляється в проявах гніву, зневіри, дратівливості (Шевчук, В. В., 2021), та відповідними змінами виховної функції сім'ї на психологічному, соціальному та соматичному рівнях (Варіна, Г. Б., Прокоф'єва, О. О., 2020). Необхідність приділяти більше уваги та догляду дитині з порушеннями розвитку спричиняє матері такої дитини емоційний стрес (Даутова, К. А., Диханбаева, Г. А., 2018; Дьячкова, Е. С., & Баяндіна, Т. В., 2021), бо саме на неї, як правило, покладається основний тягар виховання особливої дитини та пов'язаних із цим побутових турбот, при недостатній підтримці з боку чоловіка та інших членів родини, а іноді й при повній її відсутності (Hu, X., Han, Z. R., Bai, L., & Gao, M. M., 2019; Козачек, О. В., Банченко, О. Д., 2021; Соловйова, Т. Г., 2021).

Для матерів дітей з інвалідністю загалом характерні прояви особистості за невротичним, автори-

тарним і психосоматичним типами, їм притаманні сензитивність, гіперсоціалізація та захисна поведінка в поєднанні з відчуттям відчаю, ізолюваності, пригніченості та слабкості (Угрюмова, Е. В., Булигіна, Т. Б., 2019; Шумська, Н. А., Куликова, Є. Г., 2021), що спричиняє зниження адаптаційних ресурсів до особливих потреб дитини з вадами розвитку (Шевчук, В., 2021). Соціально-психологічний клімат у сім'ях, де є дитина з інвалідністю, є менш благополучним (Najmi, B., Heidari, Z., Feizi, A., et al., 2018; Suzuki, K., Hiratani, M., Mizukoshi, N., et al., 2018), сприяє формуванню неадекватних міжособистісних відносин та неконструктивних моделей дитячо-батьківських стосунків (Ilias, K., Cornish, K., Kummar, A. S., Park, M. S. A., & Golden, K. J., 2018; Бутенко, Н., 2018; Шевчук В. В., 2019; Arellano, A., Denne, L. D., Hastings, R. P., & Hughes, J. C., 2019), спричиняючи невротизацію, гіпервразливість, тривожність та розвиток психосоматичних відхилень (Chan, K. K. S., Lam, C. B., Law, N. C. W., & Cheung, R. Y. M., 2018; Bujnowska, A. M., Rodríguez, C., García, T., et al., 2019; Хрунь, О. В., Спринська, З. В., 2020), що потребує відповідної психологічної корекції (Бутенко, Н. В., 2019; Балдинюк, О., 2019; Варіна, Г. Б., & Царькова, О. В., 2019; Злобіна, О. Ю., 2020), комплексної реабілітаційної допомоги таким сім'ям (Підвальна, Ю., 2019) та надання їм психолого-педагогічного, психосоціального супроводу (Masulani-Mwale, C., Kaulye, F., Gladstone, M., & Mathanga, D., 2018; Beighton, C., & Wills, J., 2019; Chen, S. Q., Chen, S. D., Li, X. K., & Ren, J., 2020; Омельянович, І. М., Коломієць, Ю. В., 2021), спрямованого на підтримку та профілактику емоційного вигорання (Селезньова, Є. В., 2018).

Викривлення матер'ю образу власної дитини з інвалідністю заважає успішній соціалізації такої дитини, гальмує повноцінний розвиток її ресурсів, перешкоджає самореалізації, сприяє появі психосоматичних відхилень (Vilaseca, R., Rivero, M., Bersabé, R. M., et al., 2019; Шумкова, С. В., 2020) та врешті-решт спричиняє вторинну психологічну інвалідизацію (Афанасьєв, А. Н., Фокіна, М. В., 2018). При цьому матері дітей з інвалідністю більше схильні до депресивних станів, вони мають низький рівень самосприйняття, відчуття благополуччя та ставлення до своєї материнської ролі, ніж матері здорових дітей (Симонова, Ш. А., Карпенко, Н. В., 2019; Zulfia, R., 2020; Nader-Grosbois, N., Jacobs, E., & Morin, D., 2022), потребуючи постійної психосоціальної підтримки (Halstead, E. J., Griffith, G. M., & Hastings, R. P., 2018; Wayment, H. A., Al-Kire, R., & Brookshire, K., 2019; Cetinbakis, G., Bastug, G., & Ozel-Kizil, E. T., 2020; Хворова Г., Онуфрик М., Майорова Н., 2020; Singh, N. N., Lancioni, G. E., Medvedev, O. N., et al., 2021), уваги до їхнього психічного здоров'я як основи стратегії подолання (Adams, D., Rose, J., Jackson, N., et al., 2018; Miranda, A., Mira, A., Berenguer, C., Rosello, B., &

Baixauli, I., 2019), формування позитивності як засобу запобігання материнському стресу (Jess, M., Totsika, V., & Hastings, R. P., 2018).

Виклад основного матеріалу. Матеріали та методи дослідження. *Методологія дослідження* базувалася на розумінні людини як біопсихосоціальної істоти в єдності фізичного та психічного, а також на понятті функціонального діагнозу, розробленого Д. Є. Мєлєховим (Петрюк П. Т., Петрюк А. П., Брагін Р. Б., 2009), структура якого складається з клініко-психопатологічного, психологічного та соціального компонентів. Дослідження проводилося на базі СЗОШ "Надія" м. Києва, де було сформовано першу (експериментальну) групу респондентів, до якої увійшли 36 матерів дітей з інвалідністю, тоді як до другої (контрольної) групи шляхом простої рандомізації було включено 42 матері практично здорових дітей, які навчалися в звичайних ЗОШ м. Києва. В обох групах діти були співставні за віком (середній вік 11,2 роки) та статтю (в експериментальній групі було 20 хлопчиків та 16 дівчаток, в контрольній – 25 хлопчиків, 17 дівчаток). Досліджувані сім'ї мали по одній дитині. Середній вік матерів становив 35,4 роки. Психодіагностичне дослідження проводилося з використанням наступних *валідних методик* (azps.ru; Савченко, Т.М., Головіна, Г.М., 2006; Водяха, Ю. Е., 2018): Самооцінка психічних станів (Г. Ю. Айзенк); Модифікація опитувальника SVF 120 В. Янке, Г. Ердман "Подолання складних життєвих ситуацій" (ПСЖС) Н. Водоп'янова; Опитувальник "Задоволення життям" (Т. М. Савченко, М. В. Головіна). *Статистична обробка результатів дослідження* проводилася з використанням методів параметричного

та непараметричного аналізу в програмі IBM SPSS Statistics v.26 (розробник IBM Corporation). Порівняння середніх величин в нормально розподілених сукупностях кількісних даних здійснювалося шляхом розрахунку t-критерія Стьюдента. Номінальні дані порівнювалися за допомогою критерію χ^2 Пірсона. Оцінка значимості статистичного зв'язку вираховувалася за допомогою t-критерію. В якості показника наявності взаємозв'язку між кількісними показниками x та y, при їхньому нормальному розподілі, використовувався коефіцієнт кореляції rxy Пірсона.

Обмеження дослідження були пов'язані з особливостями формування вибірки експериментальної групи, що здійснювалася шляхом простої рандомізації серед всіх матерів дітей з інвалідністю, які є учнями СЗОШ "Надія". Тобто, ми досліджували психологічні особливості лише матерів таких дітей, які, незважаючи на свої вади, здатні навчатися за програмами СЗОШ. В перспективі планується продовжити аналогічні дослідження серед матерів дітей, які за рівнем свого інтелектуального розвитку не спроможні опанувати шкільну програму та не відвідують загальноосвітні заклади, натомість отримуючи соціально-реабілітаційну допомогу в спеціальних реабілітаційних центрах за місцем проживання.

Етичні питання при виконанні дослідження забезпечувалися неухильним дотриманням норм біоетики, таких як інформована згода респондентів на участь у дослідженні, анонімність досліджуваних (досягалася шляхом шифрування тестових відповідей), толерантність, а також принцип академічної доброчесності. Фінансування на проведення дослідження не призначалося, конфлікту інтересів не було.

Таблиця 1

**Показники самооцінки психічних станів матерів дітей з інвалідністю (А)
та матерів практично здорових дітей (Б) за методикою Айзенка**

Шкала	Рівень (бали)	А		Б		t-критерій Стьюдента	p
		n	%	n	%		
Тривожність	Не тривожні (0-7 балів)	9	25,0	11	26,2	84,85	<0,05
	Середня тривожність допустимого рівня (8-14 балів)	22	61,1	28	66,7	395,98	<0,05
	Висока тривожність (15-20 балів)	5	13,9	3	7,1	480,83	<0,05
Фрустрація (фрустрованість)	Стійкість до невдач, не боїться труднощів (0-7 балів)	14	38,9	5	11,9	1909,19	<0,05
	Середній рівень, наявна фрустрація (8-14 балів)	18	50,0	27	64,3	1011,16	<0,05
	Низька самооцінка, страх перед невдачами, фрустрованість (15-20 балів)	4	11,1	10	23,8	898,03	<0,05
Агресивність	Спокій, витримка (0-7 балів)	8	22,2	16	38,1	1124,30	<0,05
	Середній рівень агресивності (8-14 балів)	17	47,2	21	50,0	197,99	<0,05
	Агресивність, нестриманість, проблеми при спілкуванні та роботі з людьми (15-20 балів)	11	30,6	5	11,9	1322,29	<0,05
Ригідність	Ригідності немає, легка переключеність (0-7 балів)	6	16,7	19	45,2	2015,25	<0,05
	Середній рівень ригідності (8-14 балів)	18	50,0	20	47,6	169,71	<0,05
	Високий рівень ригідності (15-20 балів)	12	33,3	3	7,1	1852,62	<0,05
rxy		0,538		0,620			
Всього		36	100	42	100		

Результати досліджень. В Таблиці 1 показано результати дослідження самооцінки психічних станів респондентів експериментальної (А) та контрольної (Б) груп.

З цієї таблиці зрозуміло, що по шкалі тривожності в обох досліджуваних групах переважає середній рівень показників (61,1% та 66,7% відповідно). Однак у групі матерів із хворими дітьми показник високого рівня тривожності зустрічається істотно частіше, ніж серед матерів практично здорових дітей, перевищуючи кількість таких випадків майже в два рази (13,9% в експериментальній та 7,1% в контрольній досліджуваних групах).

Цікавим є те, що за показником фрустрованості матері хворих дітей виявилися набагато більш стійкими до невдач (38,9%) в порівнянні з матерями практично здорових дітей (11,9%), хоча в обох групах переважав середній рівень фрустрованості (50,0% та 64,3% відповідно). Натомість значна фрустрованість була властива 11,1% матерів експериментальної та 23,8% матерів контрольної досліджуваних груп. Матері дітей із інвалідністю, як показало наше дослідження, виявилися набагато агресивнішими від матерів практично здорових дітей (високі показники агресії зістрічалися в експериментальній групі респондентів у 30,6%, в контрольній в 11,9%, $p < 0,05$). Також їм частіше була притаманна висока ригідність (33,3% в експериментальній групі проти 7,1% в контрольній групі, $p < 0,05$).

Графічно відмінності між середньогруповими показниками досліджуваних груп за Методикою Айзенка представлені на Рисунку 1.

Як видно з цього рисунку, в матерів дітей з інвалідністю є найбільш вираженими ригідність та агресія, тоді як показники фрустрації статистично достовірно ($p < 0,05$) є нижчими за такі в контрольній групі матерів практично здорових дітей.

Порівняння копінг-стратегій подолання стресових ситуацій матерями дітей з інвалідністю (А) та матерями практично здорових дітей представлено в наступній Таблиці 2.

Як можна побачити з цієї таблиці, існують статистично достовірні відмінності копінг-стратегій матерів, які виховують дітей з інвалідністю, та матерів практично здорових дітей. Так, матерям дітей з інвалідністю в значно більшій мірі властиві самоствердження ($19,8 \pm 6,2$ проти $16,7 \pm 2,3$ балів) та контроль над ситуацією ($21,2 \pm 6,8$ проти $17,7 \pm 4,4$ балів), вони більше покладаються на соціальну підтримку ($17,7 \pm 8,3$ балів проти $15,7 \pm 1,3$ балів), але водночас почуваються більш безпомічними ($12,2 \pm 1,8$ проти $10,3 \pm 0,7$ балів), частіше жаліють ($12,3 \pm 1,7$ проти $10,3 \pm 1,7$ балів) та звинувачують ($14,0 \pm 2,0$ проти $13,3 \pm 4,7$ балів) себе. Також вони частіше почуваються роздратованими, більш схильні до агресії ($12,8 \pm 1,2$ проти $10,3 \pm 2,7$ балів), але менше вдаються до вживання заспокійливих речовин ($7,3 \pm 2,7$ проти $8,0 \pm 2,0$ балів).

Переважаючи копінгові стратегії експериментальної та контрольної досліджуваних груп представлені на Рисунку 2.

Як видно з цього рисунку, серед матерів дітей з інвалідністю частіше зустрічаються такі копінг-стратегії, як контроль за ситуацією, само-

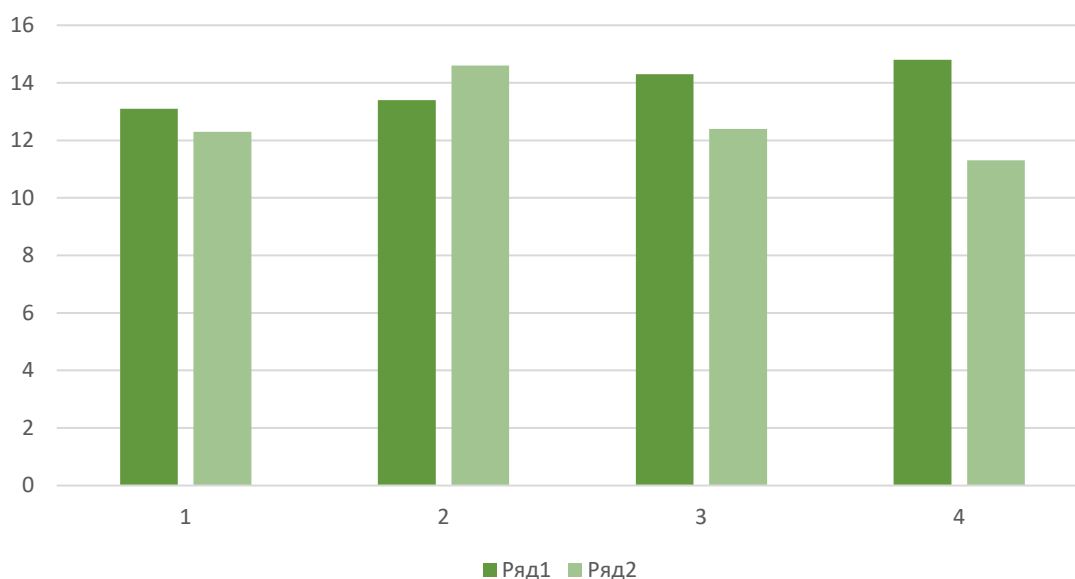

Рис. 1. Порівняння середньогрупових результатів матерів дітей з інвалідністю (А) та матерів практично здорових дітей (Б) за методикою "Самооцінка психічних станів" Г. Ю. Айзенка 1 - тривожність, 2 - фрустрація, 3 - агресивність, 4 - ригідність

Рис. 2. Співвідношення копінгових стратегій матерів дітей з інвалідністю (А) та практично здорових дітей (Б) (1 – зниження значення стресової ситуації, 2 – самохвалення, 3 – самовиправдання, 4 – відволікання, 5 – заміщення, 6 – самоствердження, 7 – психом'язова релаксація, 8 – контроль над ситуацією, 9 – самоконтроль, 10 – позитивна самомотивація, 11 – пошук соціальної підтримки, 12 – антиципаційне уникнення, 13 – втеча від стресової ситуації, 14 – соціальна замкненість, 15 – “заїжджена платівка”, 16 – безпомічність, 17 – жалість до себе, 18 – самозвинувачення, 19 – агресія, 20 – прийом ліків)

Таблиця 2

Порівняння копінг-стратегій подолання стресових ситуацій матерями дітей з інвалідністю (А) та матерями з практично здоровими дітьми (Б)

№ з/п	Назва стратегії	Значення стратегії	Кількість балів		t-критерій Стьюдента	p
			А	Б		
1.	Зниження значення стресової ситуації	Знижувати значення сили, тривалості або важкості напруження	17,1±4,9	17,0±2,0	7,07	<0,05
2.	Самохвалення	Приписувати собі менший стрес у порівнянні з іншими	15,9±6,1	14,2±3,8	120,21	<0,05
3.	Самовиправдання	Підкреслювати відсутність особистої відповідальності	16,1±3,9	15,0±3,0	77,78	<0,05
4.	Відволікання	Відмовлятися від пов'язаної зі стресами активності, відволікатися від ситуації	18,1±6,9	17,0±2,0	77,78	<0,05
5.	Заміщення	Звертатися до позитивних ситуацій, до активності, робити собі щось приємне	17,8±7,2	16,0±1,0	127,28	<0,05
6.	Самоствердження	Забезпечувати собі успіх, визнання та самоствердження	19,8±6,2	16,7±2,3	219,20	<0,05
7.	Психом'язова релаксація	Розслаблення повне чи окремих часток тіла, відпочинок	16,6±9,4	16,0±1,0	42,43	<0,05
8.	Контроль над ситуацією	Аналізувати ситуацію, планувати й виконувати дії з контролю (рішення проблеми)	21,2±6,8	17,7±4,4	247,49	<0,05
9.	Самоконтроль/Самовладання	Контролювати власні реакції, свою поведінку, зберігати самовладання	20,3±6,7	16,0±2,0	304,06	<0,05
10.	Позитивна самомотивація	Приписувати собі компетенцію та здатність контролю	20,3±7,7	17,3±2,7	212,13	<0,05
11.	Пошук соціальної підтримки	Шукати бесіду (дискусію), соціальну підтримку та допомогу	17,7±8,3	15,7±1,3	141,42	<0,05
12.	Антиципаційне уникнення	Намагатися попереджувати або уникати подібні стресові ситуації в майбутньому	21,4±7,6	15,7±2,3	403,05	<0,05
13.	Втеча від стресової ситуації	Покірлива тенденція втечі від напруженої ситуації	14,8±4,2	11,8±5,2	212,13	
14.	Соціальна замкненість	Усамітнюватися від інших	12,4±1,6	11,3±2,7	77,78	<0,05
15.	“Заїжджена платівка”	Не вміти відволікатися в думках, постійно розмірковувати над ситуацією (“ламати голову”)	16,9±11,1	11,7±6,3	367,70	<0,05
16.	Безпомічність	Здаватися з відчуттям безпомічності, безнадії, розчарування	12,2±1,8	10,3±0,7	134,35	<0,05
17.	Жалість до себе	Співчувати самому собі, заздрити іншим	12,3±1,7	10,3±1,7	141,42	<0,05
18.	Самозвинувачення	Приписувати напруження власним помилковим діям, звинувачувати себе у всьому що відбувається	14,0±2,0	13,3±4,7	49,50	<0,05
19.	Агресія	Реагувати роздратовано, сердито, агресивно	12,8±1,2	10,3±2,7	176,78	<0,05
20.	Прийом ліків	Приймати психотропні засоби (ліки, алкоголь, табакокуріння)	7,3±2,7	8,0±2,0	49,50	<0,05

контроль та позитивна самомотивація. Натомість матерям практично здорових дітей більше притаманні такі копінг-стратегії, як контроль над ситуацією, позитивна самомотивація та відволікання.

Результати, отримані за опитувальником "Задоволеність життям" Т. М. Савченко, Г. М. Головіної, в експериментальній групі матерів, які виховують дітей з інвалідністю дорівнювали 5,2 бали з 7 можливих, а в контрольній групі матерів із практично здоровими дітьми – 5,1 бали, й ця різниця була статистично значимою (t-критерій Стьюдента дорівнював 7,07 при $p < 0,05$). Тобто, матері із дітьми, які мають інвалідизуючі захворювання, парадоксально відчували себе трохи більш щасливими, ніж матері практично здорових дітей.

Обговорення результатів дослідження. За допомогою Методики "Самооцінка психічних станів" Г. Ю. Айзенка було виявлено, що матерям хворих дітей притаманні вищий рівень тривожності порівняно з контрольною групою матерів практично здорових дітей ($p < 0,05$), а от рівень фрустрованості, навпаки, був істотно нижчим, що вказує на більшу стресостійкість матерів дітей з інвалідністю, їх психологічна готовність долати будь-які труднощі. Водночас, матерям хворих дітей була властива істотно більша агресивність ($p < 0,05$), що можна пояснити досвідом їх негативного спілкування з соціумом, системою охорони здоров'я та навіть мікросоціальним оточенням, усвідомленням вразливості своєї дитини, готовністю її захищати її від будь-яких негараздів, несправедливості, негативного ставлення, що й обумовлює відносно більшу агресивність респондентів основної досліджуваної групи. Серед негативних аспектів, виявлених за методикою Айзенка, варто звернути увагу на більшу ригідність матерів хворих дітей, що робить їх психологічно більш вразливими, такими що застрягають на неприємностях і складно переходять до позитивних емоцій.

Однією з провідних копінгових стратегій матерів дітей з інвалідністю є контроль над ситуацією. Результати дослідження копінг-стратегій вказують також на більшу безпомічність матерів хворих дітей та пов'язану з цим роздратованість,

хоча серед найбільш вживаних копінг-стратегій в експериментальній групі досліджуваних можна виділити покладання на соціальну підтримку. Загалом контроль за ситуацією виражається основною копінг-стратегією в обох досліджуваних групах, так само як і позитивна самомотивація. Однак якщо матері практично здорових дітей частіше обирають відволікання від наявних проблем, матері дітей з інвалідністю схильні до більшого самоконтролю. При цьому, рівень задоволеності життям хоч і не набагато, але статистично значимо ($p < 0,05$) виявився вищим в експериментальній групі, ніж у контрольній. Це свідчить про успішність копінг-стратегій матерів дітей з інвалідністю, які навчилися відчувати себе щасливими та робити щасливими своїх дітей.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Виявлено, що матері дітей з інвалідністю відчують високу спорідненість із дитиною, мають більшу схильність до контролю, ніж матері практично здорових дітей, яким високий рівень контролю, як показали наші дослідження, не властивий взагалі, а середній та низький рівні виявлені в однаковій мірі (по 50,0%).

В матерів, які виховують дітей з інвалідністю, в порівнянні з матерями практично здорових дітей частіше спостерігається висока тривожність, агресивність та ригідність, однак показник фрустрованості, навпаки, є нижчим, що свідчить про їх більшу стресостійкість.

Встановлено статистично достовірні ($p < 0,05$) відмінності копінг-стратегій матерів, які виховують дітей з інвалідністю, та матерів практично здорових дітей: серед матерів дітей з інвалідністю переважають контроль за ситуацією, самоконтроль та позитивна самомотивація, тоді як у матерів практично здорових дітей – контроль над ситуацією, позитивна самомотивація та відволікання.

Подальші дослідження планується спрямувати на оптимізацію сприйняття хворої дитини та соціального середовища, зменшення агресії та ригідності, проявів кооперації та симбіозу як маркерів гіперопікування, що заважає соціалізації дитини, її гармонійному особистісному розвитку.

Список використаних джерел:

1. Adams, D., Rose, J., Jackson, N., et al. (2018), Coping strategies in mothers of children with intellectual disabilities showing multiple forms of challenging behaviour: Associations with maternal mental health. *Behavioural and cognitive psychotherapy*, Vol. 46(3), pp. 257-275.
2. Arellano, A., Denne, L. D., Hastings, R. P., & Hughes, J. C. (2019), Parenting sense of competence in mothers of children with autism: Associations with parental expectations and levels of family support needs. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, Vol. 44(2), pp. 212-218.
3. Beighton, C., & Wills, J. (2019), How parents describe the positive aspects of parenting their child who has intellectual disabilities: A systematic review and narrative synthesis. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, Vol. 32(5), pp. 1255-1279.
4. Bujnowska, A. M., Rodríguez, C., García, T., et al. (2019), Parenting and future anxiety: The impact of having a child with developmental disabilities. *International journal of environmental research and public health*, Vol. 16(4), p. 668.

5. Cetinbakis, G., Bastug, G., & Ozel-Kizil, E. T. (2020), Factors contributing to higher caregiving burden in Turkish mothers of children with autism spectrum disorders. *International journal of developmental disabilities*, Vol. 66(1), pp. 46-53.
6. Chan, K. K. S., Lam, C. B., Law, N. C. W., & Cheung, R. Y. M. (2018), From child autistic symptoms to parental affective symptoms: A family process model. *Research in developmental disabilities*, Vol. 75, pp. 22-31.
7. Chen, S. Q., Chen, S. D., Li, X. K., & Ren, J. (2020), Mental health of parents of special needs children in China during the COVID-19 pandemic, *International journal of environmental research and public health*, Vol. 17(24), p. 9519.
8. Ede, M. O., Anyanwu, J. I., Onuigbo, L. N., et al. (2020), Rational emotive family health therapy for reducing parenting stress in families of children with autism spectrum disorders: a group randomized control study. *Journal of Rational-Emotive & Cognitive-Behavior Therapy*, Vol. 38(2), pp. 243-271.
9. Halstead, E. J., Griffith, G. M., & Hastings, R. P. (2018), Social support, coping, and positive perceptions as potential protective factors for the well-being of mothers of children with intellectual and developmental disabilities. *International Journal of Developmental Disabilities*, Vol. 64(4-5), pp. 288-296.
10. Hu, X., Han, Z. R., Bai, L., & Gao, M. M. (2019), The mediating role of parenting stress in the relations between parental emotion regulation and parenting behaviors in Chinese families of children with autism spectrum disorders: A dyadic analysis. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, Vol. 49(10), pp. 3983-3998.
11. Ilias, K., Cornish, K., Kummar, A. S., et al. (2018), Parenting stress and resilience in parents of children with autism spectrum disorder (ASD) in Southeast Asia: A systematic review. *Frontiers in psychology*, Vol. 9, p. 280.
12. Jess, M., Totsika, V., & Hastings, R. P. (2018), Maternal stress and the functions of positivity in mothers of children with intellectual disability. *Journal of Child and Family Studies*, Vol. 27(11), pp. 3753-3763.
13. Masulani-Mwale, C., Kauye, F., Gladstone, M., & Mathanga, D. (2018), Prevalence of psychological distress among parents of children with intellectual disabilities in Malawi. *BMC psychiatry*, Vol. 18(1), pp. 1-7.
14. Miranda, A., Mira, A., Berenguer, C., et al. (2019), Parenting stress in mothers of children with autism without intellectual disability. Mediation of behavioral problems and coping strategies. *Frontiers in psychology*, Vol. 10, p. 464.
15. Nader-Grosbois, N., Jacobs, E., & Morin, D. (2022), Mothers' Socialization of Emotions and Socio-Emotional Competences in Children with and without Intellectual Disabilities in Belgium and Quebec. *Psychology*, Vol. 13(1), pp. 135-176.
16. Najmi, B., Heidari, Z., Feizi, A., et al. (2018), Do psychological characteristics of mothers predict parenting stress? A cross-sectional study among mothers of children with different disabilities. *Archives of psychiatric nursing*, Vol. 32(3), pp. 396-402.
17. Ren, J., Li, X., Chen, S., Chen, S., & Nie, Y. (2020), The influence of factors such as parenting stress and social support on the state anxiety in parents of special needs children during the COVID-19 epidemic. *Frontiers in psychology*, Vol. 11, p. 3413.
18. Singh, N. N., Lancioni, G. E., Medvedev, O. N., et al. (2021), A component analysis of the mindfulness-based positive behavior support (MBPBS) program for mindful parenting by mothers of children with autism spectrum disorder. *Mindfulness*, Vol. 12(2), pp. 463-475.
19. Suzuki, K., Hiratani, M., Mizukoshi, N., et al. (2018), Family resilience elements alleviate the relationship between maternal psychological distress and the severity of children's developmental disorders. *Research in developmental disabilities*, Vol. 83, pp. 91-98.
20. Vafaenejad, Z., Elyasi, F., Moosazadeh, M., & Shahhosseini, Z. (2019), Psychological factors contributing to parenting styles: A systematic review. *F1000Research*, Vol. 7, p. 906.
21. Vilaseca, R., Rivero, M., Bersabé, R. M., et al. (2019), Demographic and parental factors associated with developmental outcomes in children with intellectual disabilities. *Frontiers in psychology*, Vol. 10, p. 872.
22. Wayment, H. A., Al-Kire, R., & Brookshire, K. (2019), Challenged and changed: Quiet ego and posttraumatic growth in mothers raising children with autism spectrum disorder. *Autism*, Vol. 23(3), pp. 607-618.
23. Yorke, I., White, P., Weston, A., et al. (2018), The association between emotional and behavioral problems in children with autism spectrum disorder and psychological distress in their parents: A systematic review and meta-analysis. *Journal of autism and developmental disorders*, 48(10), 3393-3415.
24. Zulfia, R. (2020), Mother's Experience in Caring for Children with Special Needs: A Literature Review. *IJDS: Indonesian Journal Of Disability Studies*, Vol. 7(1), pp. 8-18.
25. Афанасьєв, А. Н., Фокіна, М. В. (2018), Психологічні особливості матерів, які виховують дітей-інвалідів і дітей з ОВЗ: особистісна позиція та образ дитини в свідомості матері, *Культурно-історичний підхід у сучасній психології розвитку: здобутки, проблеми, перспективи. Збірник тез учасників шостої всеросійської науково-практичної конференції з психології розвитку, присвяченої 80-річчю від дня народження професора Л. Ф. Обухової*, С. 247. (рос.)
26. Балдинюк, О. (2019). Зміст соціально-педагогічної роботи з дітьми з інвалідністю та їх сім'ями. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*, (2), 6-15.
27. Болюх, А. (2020), Соціально-психологічні особливості взаємодії дезадаптованих матерів із дітьми з інвалідністю, *Правова система України в умовах європейської інтеграції: погляд студентської молоді: зб. тез доп. IV Міжнар. студ. наук. конф. [м. Тернопіль, 15 травня 2020 р.] / редкол.: С. В. Банах, А. В. Грубінко, О. Є. Гомотюк [та ін.]*, Тернопіль: ТНЕУ, С. 405-408
28. Болюх, А. І. (2020), Психосоціальна характеристика феномену дезадаптованості матерів у ставленні до власних дітей з інвалідністю, *Дослідження на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «Магістр» за спеціальністю 231 – Соціальна робота*, Тернопіль: Західноукраїнський національний університет, [Електронний ресурс] режим доступу: <http://dspace.wnu.edu.ua/handle/316497/40309>
29. Бутенко, Н. (2018). Структура сімейних уявлень про дитячу інвалідність, *Актуальні проблеми психології*, Т. VII, Вип. 45, С. 28-39.
30. Бутенко, Н. В. (2019), Особливості корекції сімейних уявлень про дитячу інвалідність. *Актуальні проблеми психології*, 7(48), 35-44.

31. Вакуленко, В. Р., Матвієнко, Л. В. (2020), Проблеми адаптації сім'ї до виховання дитини з обмеженими можливостями, *Матеріали всеукр. студент. наук.-практ. конф. «Проблеми соціально-гуманітарних наук»*, Миколаїв: НУК, С. 243–248.
32. Варіна, Г. Б., Прокоф'єва, О. О. (2020), Особливості збереження психологічного благополуччя у родині, яка виховує дитину з особливими потребами, *Project Report. The Academy of Management and Administration in Opole*, Польща, [Електронний ресурс] режим доступу: <http://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/11056/>
33. Варіна, Г. Б., Прокоф'єва, О. О. (2020), Генезис психологічного супроводу батьків, які виховують дітей з інвалідизацією, в сучасних трансформаційних умовах, *Conference Proceedings of the International Scientific Online Conference Topical Issues of Society Development in the Turbulence Conditions*, pp. 320-328, Bratislava, Slovak Republic. The School of Economics and Management in Public Administration in Bratislava.
34. Варіна, Г. Б., Царькова, О. В. (2019), Психологічні засади супроводу сімей, які виховують дітей з інвалідизуючими захворюваннями, *Теорія і практика сучасної психології*, № 5.
35. Вахоцька, І. О., Деркач, Н. М. (2020), Соціально-психологічні якості батьків дітей з інвалідністю як умова їх адаптації, *Психологічний журнал*, № 4, [Електронний ресурс] режим доступу: <http://psyj.udpu.edu.ua/article/view/207877>
36. Водяха, Ю. Е. (2018), Психологічна діагностика сфер особистості: лабораторний практикум, Катеринбург: УДПУ, 220 с. [Електронний ресурс] режим доступу: elar.uspu.ru/bitstream/uspu/11651/1/uch00289.pdf (рос.)
37. Даутова, К. А., Диханбаєва, Г. А. (2018). Проблема сімей, які мають дітей-інвалідів, *Вісник Казанського медичного університету*, № 1, С. 381-385. (рос.)
38. Дьячкова, Е. С., Баяндіна, Т. В. (2021), Психологічні особливості матерів, які виховують дітей з ОВЗ та інвалідністю, *Медицинская психология в России*, № 13(3). (рос.)
39. Зав'язкіна, Н. В., Лисенко, І. П., Чігрін, О. О. (2021), Взаємозв'язок рівня соціальної фрустрованості та порушень емоційної сфери батьків, які виховують дітей з особливостями розвитку, *Problems of Modern Psychology*, Vol. 2, 33-39.
40. Злобіна, О. Ю. (2020), Підвищення абілітаційної компетенції через корекцію психоемоційного стану батьків дітей з обмеженими можливостями здоров'я та інвалідністю, *Науково-методичний журнал "Пошук"*, № 4, С. 64-66. (рос.)
41. Коваль, О. (2021), Соціально-психологічні проблеми та стадії пристосування сім'ї до виховання дитини з особливими потребами, *Інновації в освіті: перспективи розвитку: Матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. [Тернопіль, 20 трав. 2021 р.]*, Тернопіль : ЗУНУ, С. 262-266
42. Ковальова, О. В., Варіна, Г. Б. (2020), Концептуалізація сімейноцентрованого підходу в процесі розвитку адаптивних ресурсів батьків, які виховують дітей з особливими потребами, *Conference Proceedings of the International Scientific Online Conference Topical Issues of Society Development in the Turbulence Conditions*, pp. 351-360, Bratislava, Slovak Republic. The School of Economics and Management in Public Administration in Bratislava.
43. Козачек, О. В., Банченко, О. Д. (2021), Психологічні особливості матерів, які виховують дітей з обмеженими можливостями здоров'я, *Грані пізнання*, № 1, С. 86-93. (рос.)
44. Лук'янченко, К. (2020), Роль сім'ї в процесі виховання та навчання дитини з особливими освітніми потребами, *Матер. XXVI наук. конф. здобувачів вищої освіти «Історичний досвід і сучасність»: доповіді*, Одеса: ПНПУ ім. К. Д. Ушинського, Вип. 39, С. 21–27
45. Омельянович, І. М., Коломієць, Ю. В. (2021), Особливості психолого-педагогічної роботи з батьками дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами, *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова, Серія "Психологія"*, Вип. 41, [Електронний ресурс] режим доступу: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/36140>
46. Петрюк П. Т., Петрюк А. П., Брагін Р. Б. (2009), Внесок професора Дмитра Євгеновича Мелехова у розвиток вітчизняної соціальної психіатрії (до 110-річчя від дня народження) // *Журнал психіатрії та медичної психології*, № 3, С. 140-146. (рос.)
47. Підвальна, Ю. (2019), Сучасні проблеми сімей з дітьми з інвалідністю в контексті соціальної роботи, *Соціальна робота та соціальна освіта*, № 3, С. 72-78.
48. Савченко, Т.М., Головіна Г.М. (2006), Суб'єктивна якість життя: підходи, методи оцінки, прикладні дослідження. – М: Вид-во «Інститути психології РАН», 170 с. (рос.)
49. Селезньова, Є. В. (2018), Профілактика емоційного вигорання батьків, які виховують дітей з інвалідністю та ОВЗ, *Психологія стресу суб'єктів навчально-процесу: діагностика, корекція, профілактика*, С. 19-21. (рос.)
50. Симонова, Ш. А., Карпенко, Н. В. (2019), Порівняльне дослідження психологічних особливостей дітей-інвалідів та батьків здорових дітей, *Соціальне обслуговування сімей та дітей: науково-методичний збірник*, № 17, С. 134-146. (рос.)
51. Соловійова, Т. Г. (2021), Особливості взаємин у сім'ях, які виховують дитину з інвалідністю, *The 7th International scientific and practical conference "Actual trends of modern scientific research" (February 14-16, 2021)*, MDPC Publishing, Munich, Germany, p. 676.
52. Сотник, У. (2020). Вразливість сімей, які виховують дітей з важкими вадами розвитку, *Соціальна робота: стан, новлення, перспективи, розвиток Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції*, С. 232-235,
53. Столярик, О., & Семигіна, Т. (2021), Сімейноцентричний підхід до підтримки родин, які виховують дітей з ментальними порушеннями: Колективна монографія [Електронний ресурс] режим доступу: ojs.ukrlogos.in.ua
54. Угрюмова, Е.В., Булигіна, Т.Б. (2019), Особливості групового психологічного консультування матерів, які виховують дітей з інвалідністю, *Психологія та сучасний світ*, С. 94-98 (рос.)
55. Хворова Г., Онуфрик М., Майорова Н. (2020), Центр (відділення) денного догляду для дітей з інвалідністю: нормативно-правове забезпечення, адміністрування, психолого-педагогічний супровід, підтримка компетентного батьківства: інф.-метод. посіб. Фонд соціального захисту інвалідів; ГО «Родина». Київ, 3 с.
56. Хрунь, О.В., Спринська, З.В. (2020). Психологічна характеристика сімей, які виховують "особливих дітей", *Загальна психологія та психологія особистості*, С. 20-24.

57. Шевчук, В.В. (2019), Зміни сімейних відносин внаслідок народження дітей з обмеженими психофізичними можливостями, *Проектування позитивного життєвого простору особистості : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 18 – 19 квітня 2019 р., Полтава*, Полтава: ТОВ «АСМІ», С. 56-58.
58. Шевчук, В.В. (2021), Психологічні детермінанти особистісних змін у батьків дітей з вадами розвитку, *Психологія і особистість: наук. журнал, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України*, Вип. 1 (19), С. 57-71.
59. Шевчук, В.В., Тесленко, М.М. (2021), Дитячо-батьківські стосунки в сім'ях, які виховують дітей із комплексними порушеннями розвитку, *Габітус*, Вип. 21, С. 223-227.
60. Шумкова, С.В. (2020), Психологічні особливості матерів як передумови розвитку психосоматичних розладів. *Вісник Прикармського соціального інституту*, № 3(87), С. 151-155. (рос.)
61. Шумська, Н.А., Куликова, Е.Г. (2021), Копінг-стратегії та психологічні захисти матерів, які виховують дітей із важкими множинними порушеннями розвитку, *Відомості РДПУ ім. А. І. Герцена*, № 200, С. 125-135.

References:

1. Adams, D., Rose, J., Jackson, N., et al. (2018), Coping strategies in mothers of children with intellectual disabilities showing multiple forms of challenging behaviour: Associations with maternal mental health. *Behavioural and cognitive psychotherapy*, Vol. 46(3), pp. 257-275.
2. Arellano, A., Denne, L. D., Hastings, R. P., & Hughes, J. C. (2019), Parenting sense of competence in mothers of children with autism: Associations with parental expectations and levels of family support needs. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, Vol. 44(2), pp. 212-218.
3. Beighton, C., & Wills, J. (2019), How parents describe the positive aspects of parenting their child who has intellectual disabilities: A systematic review and narrative synthesis. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, Vol. 32(5), pp. 1255-1279.
4. Bujnowska, A. M., Rodríguez, C., García, T., et al. (2019), Parenting and future anxiety: The impact of having a child with developmental disabilities. *International journal of environmental research and public health*, Vol. 16(4), p. 668.
5. Cetinbakis, G., Bastug, G., & Ozel-Kizil, E. T. (2020), Factors contributing to higher caregiving burden in Turkish mothers of children with autism spectrum disorders. *International journal of developmental disabilities*, Vol. 66(1), pp. 46-53.
6. Chan, K. K. S., Lam, C. B., Law, N. C. W., & Cheung, R. Y. M. (2018), From child autistic symptoms to parental affective symptoms: A family process model. *Research in developmental disabilities*, Vol. 75, pp. 22-31.
7. Chen, S. Q., Chen, S. D., Li, X. K., & Ren, J. (2020), Mental health of parents of special needs children in China during the COVID-19 pandemic, *International journal of environmental research and public health*, Vol. 17(24), p. 9519.
8. Ede, M. O., Anyanwu, J. I., Onuigbo, L. N., et al. (2020), Rational emotive family health therapy for reducing parenting stress in families of children with autism spectrum disorders: a group randomized control study. *Journal of Rational-Emotive & Cognitive-Behavior Therapy*, Vol. 38(2), pp. 243-271.
9. Halstead, E. J., Griffith, G. M., & Hastings, R. P. (2018), Social support, coping, and positive perceptions as potential protective factors for the well-being of mothers of children with intellectual and developmental disabilities. *International Journal of Developmental Disabilities*, Vol. 64(4-5), pp. 288-296.
10. Hu, X., Han, Z. R., Bai, L., & Gao, M. M. (2019), The mediating role of parenting stress in the relations between parental emotion regulation and parenting behaviors in Chinese families of children with autism spectrum disorders: A dyadic analysis. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, Vol. 49(10), pp. 3983-3998.
11. Ilias, K., Cornish, K., Kummar, A. S., et al. (2018), Parenting stress and resilience in parents of children with autism spectrum disorder (ASD) in Southeast Asia: A systematic review. *Frontiers in psychology*, Vol. 9, p. 280.
12. Jess, M., Totsika, V., & Hastings, R. P. (2018), Maternal stress and the functions of positivity in mothers of children with intellectual disability. *Journal of Child and Family Studies*, Vol. 27(11), pp. 3753-3763.
13. Masulani-Mwale, C., Kauye, F., Gladstone, M., & Mathanga, D. (2018), Prevalence of psychological distress among parents of children with intellectual disabilities in Malawi. *BMC psychiatry*, Vol. 18(1), pp. 1-7.
14. Miranda, A., Mira, A., Berenguer, C., et al. (2019), Parenting stress in mothers of children with autism without intellectual disability. Mediation of behavioral problems and coping strategies. *Frontiers in psychology*, Vol. 10, p. 464.
15. Nader-Grosbois, N., Jacobs, E., & Morin, D. (2022), Mothers' Socialization of Emotions and Socio-Emotional Competences in Children with and without Intellectual Disabilities in Belgium and Quebec. *Psychology*, Vol. 13(1), pp. 135-176.
16. Najmi, B., Heidari, Z., Feizi, A., et al. (2018), Do psychological characteristics of mothers predict parenting stress? A cross-sectional study among mothers of children with different disabilities. *Archives of psychiatric nursing*, Vol. 32(3), pp. 396-402.
17. Ren, J., Li, X., Chen, S., Chen, S., & Nie, Y. (2020). The influence of factors such as parenting stress and social support on the state anxiety in parents of special needs children during the COVID-19 epidemic. *Frontiers in psychology*, Vol. 11, p. 3413.
18. Singh, N. N., Lancioni, G. E., Medvedev, O. N., et al. (2021), A component analysis of the mindfulness-based positive behavior support (MBPBS) program for mindful parenting by mothers of children with autism spectrum disorder. *Mindfulness*, Vol. 12(2), pp. 463-475.
19. Suzuki, K., Hiratani, M., Mizukoshi, N., et al. (2018), Family resilience elements alleviate the relationship between maternal psychological distress and the severity of children's developmental disorders. *Research in developmental disabilities*, Vol. 83, pp. 91-98.
20. Vafaenejad, Z., Elyasi, F., Moosazadeh, M., & Shahhosseini, Z. (2019), Psychological factors contributing to parenting styles: A systematic review. *F1000Research*, Vol. 7, p. 906.
21. Vilaseca, R., Rivero, M., Bersabé, R. M., et al. (2019), Demographic and parental factors associated with developmental outcomes in children with intellectual disabilities. *Frontiers in psychology*, Vol. 10, p. 872.

22. Wayment, H. A., Al-Kire, R., & Brookshire, K. (2019), Challenged and changed: Quiet ego and posttraumatic growth in mothers raising children with autism spectrum disorder. *Autism*, Vol. 23(3), pp. 607-618.
23. Yorke, I., White, P., Weston, A., et al. (2018), The association between emotional and behavioral problems in children with autism spectrum disorder and psychological distress in their parents: A systematic review and meta-analysis. *Journal of autism and developmental disorders*, 48(10), 3393-3415.
24. Zulfia, R. (2020). Mother's Experience in Caring for Children with Special Needs: A Literature Review. *IJDS: Indonesian Journal Of Disability Studies*, Vol. 7(1), pp. 8-18.
25. Afanasyev, AN, Fokina, MV (2018), Psychological features of mothers raising children with disabilities and children with disabilities: personal position and image of the child in the mind of the mother, Cultural and historical approach in modern developmental psychology: achievements, problems, prospects. Proceedings of the Sixth All-Russian Scientific and Practical Conference on Developmental Psychology, Dedicated to the 80th Anniversary of the Birth of Professor LF Obukhova, P. 247. (Ru)
26. Baldinyuk, O. (2019). Content of social and pedagogical work with children with disabilities and their families. Collection of scientific works of Uman State Pedagogical University, (2), 6-15.(Ua)
27. Bolyukh, A. (2020), Socio-psychological features of the interaction of maladapted mothers with children with disabilities, The legal system of Ukraine in terms of European integration: the view of student youth: collection. thesis add. IV International. stud. Science. conf. [m. Ternopil, May 15, 2020] / editor: : SV Banakh, AV Grubinko, OE Homotyuk [etc.], Ternopil: TNEU, P. 405-408 (Ua)
28. Bolyukh, AI (2020), Psychosocial characteristics of the phenomenon of maladaptation of mothers in relation to their own children with disabilities, Research on obtaining the educational qualification level "Master" in specialty 231 – Social Work, Ternopil: Western Ukrainian National University, [Online] available at: <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/40309> (Ua)
29. Butenko, N. (2018). The structure of family ideas about child disability, *Current issues of psychology*, Vol. VII, Vol. 45, pp. 28-39. (Ua)
30. Butenko, NV (2019), Features of correction of family ideas about children's disability. *Current issues of psychology*, 7 (48), 35-44. (Ua)
31. Vakulenko, VR, Matvienko, LV (2020), Problems of family adaptation to raising a child with disabilities, Materials All-Ukrainian. student. scientific-practical conf. "Problems of social sciences and humanities", Mykolaiv: NUS, P. 243-248. (Ua)
32. Varina, GB, Prokofieva, OO (2020), Features of maintaining psychological well-being in a family raising a child with special needs, Project Report. The Academy of Management and Administration in Opole, Poland, [Online] available at: <http://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/11056/> (Ua)
33. Varina, GB, Prokofieva, OO (2020), Genesis of psychological support of parents raising children with disabilities in modern transformational conditions, Conference Proceedings of the International Scientific Online Conference Topical Issues of Society Development in the Turbulence Conditions, pp. 320-328, Bratislava, Slovak Republic. The School of Economics and Management in Public Administration in Bratislava. (Ua)
34. Varina, GB, Tsarkova, OV (2019), Psychological principles of support for families raising children with disabilities, Theory and practice of modern psychology, № 5. (Ua)
35. Vakhotska, IO, Derkach, NM (2020), Socio-psychological qualities of parents of children with disabilities as a condition for their adaptation, *Psychological Journal*, № 4, [Online] available at: <http://psyj.udpu.edu.ua/article/view/207877> (Ua)
36. Vodyaha, Yu. E. (2018), Psychological diagnosis of personality spheres: laboratory workshop, Ekaterinburg: UDFU, 220 p. [Online] available at: <http://elar.uspu.ru/bitstream/uspu/11651/1/uch00289.pdf> (Ru)
37. Dautova, KA, Dikhanbayeva, GA (2018). The problem of families with children with disabilities, *Bulletin of Kazan Medical University*, № 1, pp. 381-385. (Ru)
38. Dyachkova, ES, Bayandina, TV (2021), Psychological features of mothers raising children with disabilities and disabilities, *Medical Psychology in Russia*, № 13 (3). (Ru)
39. Zavyazkina, NV, Lysenko, IP, Chigrin, OO (2021), The relationship between the level of social frustration and emotional disorders of parents who raise children with special needs, *Problems of Modern Psychology*, Vol. 2, 33-39. (Ua)
40. Zlobina, O. Yu. (2020), Increasing habilitation competence through correction of psycho-emotional state of parents of children with disabilities and disability, *Scientific and methodological journal "Search"*, № 4, pp. 64-66. (Ru)
41. Koval, O. (2021), Socio-psychological problems and stages of family adaptation to the upbringing of a child with special needs, *Innovations in education: prospects for development: Materials I International. scientific-practical conf. [Ternopil, May 20. 2021]*, Ternopil: ZUNU, pp. 262-266 (Ua)
42. Kovaleva, OV, Varina, GB (2020), Conceptualization of family-centered approach in the development of adaptive resources of parents raising children with special needs, Conference Proceedings of the International Scientific Online Conference Topical Issues of Society Development in the Turbulence Conditions, pp. 351-360, Bratislava, Slovak Republic. The School of Economics and Management in Public Administration in Bratislava. (Ua)
43. Kozachek, OV, Banchenko, OD (2021), Psychological features of mothers who raise children with disabilities, *Faces of cognition*, № 1, pp. 86-93. (Ru)
44. Lukyanenko, K. (2020), The role of the family in the process of education and training of a child with special educational needs, *Mater. XXVI sciences. conf. of applicants for higher education "Historical experience and modernity": reports*, Odessa: PNPU. KD Ushinsky, Issue. 39, pp. 21-27 (Ua)
45. Omelyanovych, IM, Kolomiets, Yu. V. (2021), Features of psychological and pedagogical work with parents of preschool children with special educational needs, *Scientific Journal of NPU named after MP Drahomanov, Series "Psychology"*, Vol. 41, [Online] available at: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/36140> (Ua)

46. Petryuk PT, Petryuk AP, Bragin RB (2009), The contribution of Professor Dmitry Melekhov in the development of domestic social psychiatry (to the 110th anniversary of his birth) // Journal of Psychiatry and Medical Psychology, № 3 , Pp. 140-146. (Ru)
47. Pidvalna, Yu. (2019), Modern problems of families with children with disabilities in the context of social work, Social work and social education, № 3, pp. 72-78. (Ua)
48. Savchenko, TM, Golovina GM (2006), Subjective quality of life: approaches, assessment methods, applied research. – Moscow: Institute of Psychology, Russian Academy of Sciences, 170 p. (Ru)
49. Selezneva, EV (2018), Prevention of emotional burnout of parents raising children with disabilities and disabilities, Psychology of stress subjects of the educational process: diagnosis, correction, prevention, P. 19-21. (Ru)
50. Simonova, Sh. A., Karpenko, NV (2019), Comparative study of psychological characteristics of children with disabilities and parents of healthy children, Social services for families and children: scientific and methodological collection, № 17, pp. 134-146. (Ru)
51. Solovyova, TG (2021), Features of relationships in families raising a child with disabilities, The 7th International scientific and practical conference “Actual trends of modern scientific research” (February 14-16, 2021), MDPC Publishing, Munich, Germany, pp. 676. (Ua)
52. Sotnik, W. (2020). Vulnerability of families raising children with severe disabilities, Social work: formation, prospects, development Proceedings of the V International scientific-practical conference, pp. 232-235, Stolyaryk, O., & Semigina, T. (2021), Family-centric approach to supporting families raising children with mental disorders: Collective monograph [Online] available at: ojs.ukrlogos.in.ua
- Ugryumova, EV, Bulygina, TB (2019), Features of group psychological counseling of mothers raising children with disabilities, Psychology and the modern world, P. 94-98 (Ru)
53. Hovorova G., Onufryk M., Mayorova N. (2020), Center (department) of day care for children with disabilities: legal support, administration, psychological and pedagogical support, support of competent parenting: inf.-method. manual, Fund for Social Protection of the Disabled; NGO “Family”. Kyiv, 3 p. (Ua)
54. Khrun, OV, Sprynska, ZV (2020). Psychological characteristics of families raising “special children”, General psychology and psychology of personality, P. 20-24. (Ua)
55. Shevchuk, VV (2019), Changes in family relationships due to the birth of children with disabilities, Designing a positive living space of the individual: materials International. scientific-practical Conf., April 18-19, 2019, Poltava, Poltava: ASMI LLC, pp. 56-58. (Ua)
56. Shevchuk, VV (2021), Psychological determinants of personality changes in parents of children with developmental disabilities, Psychology and personality: science. Journal, GS Kostyuk Institute of Psychology, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Vol. 1 (19), pp. 57-71. (Ua)
57. Shevchuk, VV, Teslenko, MM (2021), Child-parent relations in families raising children with complex developmental disorders, Habitus, Vol. 21, pp. 223-227. (Ua)
58. Shumkova, SV (2020), Psychological features of mothers as a prerequisite for the development of psychosomatic disorders, Bulletin of the Prykamsky Social Institute, № 3 (87), P. 151-155. (Ru)
59. Shumska, NA, Kulikova, EG (2021), Coping strategies and psychological protections of mothers raising children with severe multiple developmental disorders, Information RDPU them. AI Herzen, № 200, pp. 125-135.(Ua)